

CONTROLUL CIVIL DEMOCRATIC ASUPRA FORȚELOR ARMATE ALE REPUBLICII MOLDOVA ÎN CONTEXTUL ASPIRAȚIILOR DE ADERARE LA UNIUNEA EUROPEANĂ

General de brigadă (r.) drd. Vitalie MARINUȚA

Universitatea de Stat din Moldova; Institutul de Cercetări Juridice,
Politice și Sociologice, Chișinău, Republica Moldova
10.55535/GMR.2024.2.8

Based on the experience of other countries, in the current context of regional security, the enhanced relations with NATO, and the status of candidate country for EU membership, the Republic of Moldova has to pay increased attention to its security and defence. It includes not only increasing budget allocations for the defence sector, professionalizing the armed forces or participating with troops alongside other European countries in various theatres of operations, but also ensuring institutional transparency and rigorous implementation of EU standards of civilian democratic control over the armed forces. The effectiveness of democratic civilian control will contribute to enhancing national security and will bring the Republic of Moldova closer to the European community. This article briefly discusses the evolution of democratic civilian control over the armed forces of the Republic of Moldova from a theoretical and practical point of view and sets up some recommendations.

Keywords: civil military relations; democratic civilian control; armed forces; Republic of Moldova; defence and security;

PRELIMINARII

Odată cu căderea Cortinei de Fier, majoritatea statelor fostului Pact de la Varșovia și cele nou formate după prăbușirea Uniunii Sovietice au ales calea occidentală de dezvoltare, depunând eforturi pentru a edifica economii de piață și instituții democratice. În acest proces de democratizare, reforma instituțiilor din sistemul de securitate și apărare, alături de alte reforme instituționale, era și încă mai este vitală pentru asigurarea succesului. O democrație veritabilă poate funcționa doar atunci când în cadrul ei sunt dezvoltate și implementate mecanisme transparente de supervizare a instituțiilor de securitate, inclusiv și a forțelor armate. Din aceste considerente, majoritatea statelor menționate, precum și Republica Moldova au adaptat la necesitățile lor naționale viziunile și experiența democrațiilor occidentale de construcție a relațiilor civil-militare, inclusiv modelul de exercitare a controlului civil democratic asupra forțelor armate.

În actuala etapă, în contextul de securitate regională, aprofundarea relațiilor cu NATO, dobândirea statutului de țară candidat la aderarea la Uniunea Europeană și schimbările social-economice majore din țară ne arată că și Republica Moldova, în procesul său de aderare la UE, va trebui să acorde o atenție sporită domeniului de securitate și apărare, implementând riguros standardele europene în domeniul militar. Aceasta implică nu doar sporirea alocărilor bugetare pentru sectorul de apărare, profesionalizarea armatei sau participarea cu trupe alături de alte țări europene în diferite teatre de operații, ci și asigurarea transparenței instituționale prin eficientizarea cooperării civil-militare, în care controlul civil democratic reprezintă partea cea mai importantă. Pornind de la aceste considerente, în articolul de față ne propunem să abordăm succint evoluția controlului civil democratic asupra forțelor armate ale Republicii Moldova din punct de vedere teoretic și aplicativ.

O democrație veritabilă poate funcționa doar atunci când în cadrul ei sunt dezvoltate și implementate mecanisme transparente de supervizare a instituțiilor de securitate, inclusiv și a forțelor armate.

SITUAȚIA ÎN DOMENIUL DE CERCETARE ȘI IDENTIFICAREA PROBLEMELOR INVESTIGATE

Este un fapt binecunoscut că tendințele de impunere a statului prin forță militară în cadrul relațiilor internaționale generează o serie de destabilizări și situații socio-politice turbulente. În cadrul societății, forțele armate au avut, întotdeauna, o poziție distinctă datorită faptului că sunt deținătoare de arme, fiind concepute, clădite și organizate omogen. Totodată, reprezentând un element de stabilitate și ordine, o eventuală lipsă de claritate a rolurilor și misiunilor care îi revin poate produce aspirații și tendințe negative la nivel macrosocial (Năstase, Nicolae, 2006, p. 17).

Exercitarea controlului democratic asupra forțelor armate se realizează prin instituțiile democratice, prin delimitarea funcțiilor puterilor statului, inclusiv în domeniile securității și apărării, dar și prin implicarea organizațiilor din societatea civilă, a reprezentanților mass-media. În cazul în care lipsesc instituții democratice funcționabile, se produce escaladarea sau diminuarea controlului și se poate finaliza cu conflicte (Fluri, Johnsson, Born, 2003, p. 1).

În statele democratice, asigurarea controlului civil asupra domeniului militar se realizează prin activitatea comisiei de resort din organul legislativ, prin participarea reprezentanților societății civile la planificarea și implementarea politicilor din sectorul de apărare și securitate și prin monitorizarea, de către diferite instituții guvernamentale, ONG și mass-media, a activităților implementate de către structurile de forță etc. Complexitatea de acțiuni sociale sau de organizare socială, precum și orice „fapt social”, nu se pot dezvolta dacă se ignoră dimensiunea securității, inclusiv cea militară, ca și contextele ei geopolitice, geoeconomice și geoculturale. Edificarea și consolidarea statului de drept, prin asigurarea funcționalității legii, drepturilor și libertăților fundamentale ale omului în exercitarea puterii, sunt valabile inclusiv în domeniul militar (Chirtoacă, 2003, p. 117).

Analizând literatura științifică de specialitate, putem evidenția două etape în cadrul acestei cercetări: până la sfârșitul Războiului Rece, atunci când studiile realizate reprezentau mai degrabă o analiză și o detaliere a ideilor expuse de către fondatorii teoriei relațiilor civil-militare, și post Război Rece – perioadă în care cercetătorii analizează stabilirea relației civil-militare în spațiul postcomunist.

În pofida faptului că relațiile civil-militare se constituie ca obiect de studiu la interferența mai multor discipline socio-politice la sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, odată cu lansarea monografiilor consacrate în domeniul de specialitate de către Samuel P. Huntington (Huntington, 1957, p. 186) și Morris Janowitz (Janowitz, 1960, p. 528), acestea au suscit un interes constant mai ales din partea cercetătorilor din Occident. B. Abrahamsson (Abrahamsson, 1972, p. 16) și alți autori au supus și unor critici viziunile acestor primi cercetători, ceea ce a contribuit la dezvoltarea dinamică a domeniului.

Barry Buzan, de exemplu, a prezentat o delimitare clară între aspectul militar și cel non militar (Buzan, 2000, p. 122). Cercetătorii J. Burk și Morris Janowitz s-au arătat sceptici în privința posibilității de aplicare a modelelor de relații civil-militare în cazul democrațiilor avansate, în cazul statelor postsocialiste din Europa de Est (Burk, Janowitz, 1993, pp. 167-168). Aurel Croissant și David Kuehn analizează procesul de reformare a sistemului de apărare și a politicii militare în noile state democratizate prin abordarea controlului civil emergent (sau eșuat) asupra forțelor armate (Croissant, Kuehn, 2017). După anexarea Crimeii de către Federația Rusă, analiștii occidentali atenționau asupra faptului că, în Europa, instrumentul politic de control al armelor a fost puternic afectat (Staak, 2018, p. 26), lucru devenit evident după invazia Ucrainei de către Federația Rusă, la 24 februarie 2022.

În România postrevoluționară (1989), conceptualizarea relațiilor civil-militare a fost analizată de mai mulți cercetători, inclusiv de către Ioana Irina (Irina, 2015, pp. 221-226) și Marian Zulean (Zulean, 2007, pp. 275-278). Dan Laurențiu Mocanu, un alt cercetător român, a studiat problema relațiilor dintre militari și factorul civil (politicieni), care conduce statul într-un spațiu mai extins (Europa, Africa) (Mocanu, 2020, pp. 76-82).

Cercetările efectuate în spațiul academic din Republica Moldova cu privire la reformarea armatei se referă în mod tangențial și la aspecte ce țin de exercitarea controlului civil democratic. În acest context, evidențiem studiile pe dimensiune istorică ale lui Vitalie Ciobanu (Ciobanu, 2011, p. 75). La rândul său, analistul politic Nicolae Chirtoacă specifică faptul că Republicii Moldova îi este dificil să evalueze conexiunea militar-civilă ca urmare a procesului lent de reformare a sistemului de securitate națională (Chirtoacă, 2005, p. 64).

În pofida faptului că relațiile civil-militare se constituie ca obiect de studiu la interferența mai multor discipline socio-politice la sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, odată cu lansarea monografiilor consacrate în domeniul de specialitate de către Samuel P. Huntington și Morris Janowitz, acestea au suscit un interes constant mai ales din partea cercetătorilor din Occident.

Exercitarea controlului democratic asupra forțelor armate se realizează prin instituțiile democratice, prin delimitarea funcțiilor puterilor statului, inclusiv în domeniile securității și apărării, dar și prin implicarea organizațiilor din societatea civilă, a reprezentanților mass-media.

În Republica Moldova, subiectul temei abordate este în proces de studiere, însă insuficient explorat în cercetările științifice, dat fiind faptul că însuși controlul civil democratic este unul în proces de stabilire, iar studierea procesului nu a reprezentat, din păcate, un interes major nici pentru cercetători, nici pentru exponenții politici.

Vadim Enicov a abordat subiectul privind Consiliul Suprem de Securitate și controlul democratic asupra forțelor armate (Enicov, 2006, pp. 54-55). Cercetări ale factorului democratic în cadrul instituțiilor organismului militar din Republica Moldova au fost realizate de politologul Constantin Manolache și generalul Ion Coropcean (Manolache, Coropcean, 2008, pp. 237-242). În lucrările mele anterioare, am abordat problematica relațiilor civil-militare în gândirea științifică mondială (Marinuța, 2011) și relațiile civil-militare din Republica Moldova în contextul edificării statului de drept din punct de vedere politologic (Marinuța, 2013). Contribuții relevante mai recente la studierea subiectului controlului democratic asupra sectorului de securitate au fost aduse și de cercetătoarea Natalia Albu (Albu, 2020, pp. 28-52).

În linii generale, constatăm faptul că, în Republica Moldova, subiectul temei abordate este în proces de studiere, însă insuficient explorat în cercetările științifice, dat fiind faptul că însuși controlul civil democratic este unul în proces de stabilire, iar studierea procesului nu a reprezentat, din păcate, un interes major nici pentru cercetători, nici pentru exponenții politici.

INSTITUȚIONALIZAREA CONTROLULUI CIVIL DEMOCRATIC ASUPRA FORȚELOR ARMATE ÎN REPUBLICA MOLDOVA

În Republica Moldova nu există un document aparte, care să stabilească modul de exercitare a controlului civil-democratic asupra structurilor din sectorul de securitate națională, în general, și a forțelor armate, în particular. Însă, există mai multe acte și documente juridice în care se regăsesc diverse prevederi, care ne dau posibilitatea să analizăm abordarea generală a subiectului. Cele mai importante documente în acest context, prezentate în mod cronologic, sunt: Constituția Republicii Moldova (1994); Concepția Securității Naționale (1995); Doctrina militară (1995); Legea securității statului (1995); Legea privind organele securității statului (1995); Concepția reformei militare (2002); Legea cu privire la apărarea națională (2003); Concepția securității naționale a Republicii Moldova (2008); Strategia Securității Naționale (2011); Strategia Națională de Apărare și Planul de acțiuni privind implementarea Strategiei Naționale de Apărare pentru anii 2018-2022 (2018); Strategia securității informaționale a Republicii Moldova pentru anii 2019-2024; Concepția securității informaționale

a Republicii Moldova (2018); Strategia Securității Naționale a Republicii Moldova (2023) și alte acte normative sectoriale.

Constituția Republicii Moldova, adoptată de Parlament pe 29 iulie 1994 și intrată în vigoare pe 27 august 1994, definește atributele, principiile de funcționare și obiectivele principale ale statului. Legea supremă servește drept bază juridică pentru legislația statului și definește principiile de bază ale statului de drept și ale economiei de piață. Republica Moldova se angajează să-și edifice instituțiile de guvernare, bazându-se pe respectarea drepturilor fundamentale ale cetățenilor săi, care reies din drepturile universale ale omului (Constituția Republicii Moldova, 1994, art. 5).

Prin art. 11 al Constituției, Republica Moldova își proclamă neutralitatea sa permanentă și nu admite dislocarea trupelor militare ale altor state pe teritoriul său. Constituția menționează doar statutul permanent de neutralitate al Republicii Moldova, fără a specifica însă căile de atingere, drepturile și obligațiile statului și ale altor actori interni și externi reieșind din acest statut. Pe parcursul anilor, această prevedere a fost interpretată diferit și deseori a fost folosită de către clasa politică în mod eronat. Trebuie menționat faptul că, din cauza interpretării greșite a acestui statut de neutralitate permanentă, majoritatea guvernărilor de după 1994 au neglijat domeniul de securitate și apărare, ceea ce a contribuit la diminuarea capacităților de asigurare a securității naționale în special în domeniul apărării. De asemenea, neutralitatea permanentă a Republicii Moldova nu a fost și nici nu este un instrument eficient de a convinge Federația Rusă să-și retragă trupele sale militare și munițiile de pe teritoriul din raioanele de est ale statului.

Conform Constituției, Parlamentul este organul reprezentativ suprem al poporului Republicii Moldova și unica autoritate legislativă a statului. Pentru exercitarea controlului civil democratic asupra forțelor armate, Parlamentul folosește următoarele prevederi constituționale: adoptă legi, hotărâri și moțiuni; aprobă doctrina militară a statului; aprobă bugetul statului și exercită controlul asupra lui; declară mobilizarea parțială sau generală; declară starea de urgență, de asediu și de război; inițiază cercetarea și audierea oricăror chestiuni ce se referă la interesele societății. Instituirea regimului stării de urgență, de asediu și de război este prevăzută conform legislației în vigoare.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Constituția Republicii Moldova, adoptată de Parlament pe 29 iulie 1994 și intrată în vigoare pe 27 august 1994, definește atributele, principiile de funcționare și obiectivele principale ale statului.

Președintele Republicii Moldova este comandantul suprem al forțelor armate. Conform Constituției, „în caz de agresiune armată îndreptată împotriva țării, Președintele Republicii Moldova ia măsuri pentru respingerea agresiunii, declară stare de război și le aduce, neîntârziat, la cunoștința Parlamentului” și „poate lua și alte măsuri pentru asigurarea securității naționale și a ordinii publice, în limitele și în condițiile legii”. Ca parte a controlului civil democratic exercitat de către Președinte este și prerogativa de a conferi decorații și titluri de onoare, dar și grade militare supreme prevăzute de lege. Faptul că Președintele Republicii Moldova, persoană civilă, este, conform Constituției, comandantul suprem al forțelor armate denotă intenția autorităților moldovenești de a dezvolta un control civil democratic asupra instituțiilor din sectorul de securitate și apărare.

Guvernul asigură realizarea politicii interne și externe a statului și exercită conducerea generală a administrației publice, iar în exercitarea atribuțiilor se conduce după programul său de activitate, acceptat de Parlament. Guvernul este responsabil în fața Parlamentului și prezintă informațiile și documentele cerute de acesta, de comisiile de profil și de deputați.

După adoptarea Constituției de către Parlamentul Republicii Moldova, a fost elaborată și aprobată legislația necesară pentru buna funcționare constituțională a elementelor de bază din sistemul național de securitate și apărare, inclusiv au fost trasate atribuțiile forțelor armate și ale structurilor de securitate ale statului.

Unul dintre primele documente importante care au determinat politica de securitate și apărare a statului a fost Concepția Securității Naționale a Republicii Moldova, aprobată la 5 mai 1995. Abia după mai mult de un deceniu, în 2008, acest document a fost abrogat, fiind înlocuit cu o nouă Concepție. În Concepția Securității Naționale a Republicii Moldova din 1995 se regăsesc și definițiile securității naționale, securității de stat și securității publice. Conform acestui document, „prin securitate națională se subînțelege protecția persoanei, societății și statului, drepturilor și intereselor lor, stabilite de Constituție și de alte legi ale republicii împotriva pericolelor externe și interne” (Concepția Securității Naționale a Republicii Moldova, 1995).

Un rol important în determinarea inițială a rolului și a responsabilităților defensive a revenit Doctrinei militare, aprobată

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

în 1995, primul document strategic care a reglementat principiile de bază ale organizării domeniului de apărare a Republicii Moldova. În condițiile în care aceasta se baza pe prevederile documentelor superioare din punct de vedere ierarhic, ea cuprindea tot spectrul de elemente ale securității naționale a statului. Scopul principal al politicii militare a statului Republica Moldova, expus în Doctrina militară, era asigurarea securității militare a poporului și statului și prevenirea războaielor și conflictelor armate prin aplicarea mijloacelor de drept internațional. Deși, pe parcursul anilor, niciodată nu a existat voință politică de a implementa acest document strategic, prevederile lui au fost în vigoare mai mult de două decenii, fiind înlocuit, în 2018, cu Strategia Națională de Apărare. Unul dintre principiile de bază în construcția forțelor armate stipulat în această Doctrină militară era „controlul democratic asupra organelor de conducere militară și a factorilor de răspundere ai forțelor armate de către autoritățile publice supreme”.

Din cauza lipsei voinței politice, alte documente de bază din domeniul de apărare națională au fost elaborate și aprobate doar la începutul mileniului al treilea, după ce, în 2002, s-a aprobat Concepția reformei militare. Conform Concepției, temelia sistemului unitar național de asigurare a securității militare trebuiau să devină „forțe armate calitativ reformate, conduse eficient de autoritățile civile și militare și asigurate cu resurse de mobilizare și cu o infrastructură militară adecvată”. Acest document strategic prevedea ca reforma militară să se desfășoare în trei etape, pe parcursul anilor 2002-2014, cu majorarea treptată a alocărilor bugetare „de la 0,7 la sută din PIB în anul 2002 la 2,5 la sută în anul 2014” (Concepția reformei militare, 2002).

Autorii reformei militare au atenționat conducerea statului, chiar în textul documentului, că „lansarea unei reforme militare care nu este asigurată financiar duce la distrugerea forțelor armate și a întregului sistem de asigurare a securității militare, precum și la discreditarea ideii unei asemenea reforme”. Se poate menționa că alocările bugetare pentru apărare, din 2002 și până în prezent, niciodată nu au ajuns foarte aproape de cifrele propuse în acest document, ceea ce a dus la deteriorarea completă a sistemului național de apărare și a capacităților de exercitare a misiunilor sale constituționale de către forțele armate (tabelul 1).

Scopul principal al politicii militare a statului Republica Moldova, expus în Doctrina militară, era asigurarea securității militare a poporului și statului și prevenirea războaielor și conflictelor armate prin aplicarea mijloacelor de drept internațional.

Tabelul 1. Alocările bugetare pentru apărare în Republica Moldova, în perioada 2002-2024
(concepție proprie, surse: SIPRI Military Expenditure Database, Moldova 2002–2021,
<https://www.sipri.org/databases/milex>, accesat la 15 martie 2024).

ANUL	MIL. LEI MD	MIL. \$	% DIN PIB
2002	947.00	6.98	0.4
2003	115.00	8.25	0.4
2004	115.628	9.38	0.4
2005	150.696	11.98	0.4
2006	216.000	16.45	0.5
2007	275.800	22.72	0.5
2008	382.900	36.85	0.6
2009	276.700	24.91	0.5
2010	226.800	18.34	0.3
2011	269.600	22.97	0.3
2012	289.100	23.87	0.3
2013	336.200	26.71	0.3
2014	386.900	27.57	0.3
2015	433.800	23.05	0.3
2016	547.300	27.43	0.3
2017	571.200	30.93	0.3
2018	628.300	37.40	0.3
2019	746.900	43.01	0.4
2020	769.900	44.53	0.4
2021	914.400	52.29	0.3
2022	1.057.000	57.14	0.38
2023	1.697.163	91.74	0.55
2024	1.960.000	110,5	0.65

Alocările bugetare în această perioadă au fost cu mult mai mici și în comparație cu alte state neutre din lume (tabelul 2).

Tabelul 2: Alocările bugetare pentru apărare în unele țări neutre. % din PIB
(concepție proprie, surse: SIPRI Military Expenditure Database, Moldova 2002-2021,
<https://www.sipri.org/databases/milex> , accesat 15 martie 2024).

ANUL	Moldova	Irlanda	Austria	Finlanda	Suedia	Elveția	Australia	Ucraina
2002	947/ 0.4	1289/ 0.6	3369/ 0.9	2599/ 1.2	6218/ 1.6	5239/ 1.0	17064/ 1.9	1382/ 2.0

ANUL	Moldova	Irlanda	Austria	Finlanda	Suedia	Elveția	Australia	Ucraina
2003	115/ 0.4	1236/ 0.6	3508/ 0.9	3300/ 1.4	3499/ 1.6	3600/ 0.9	17382/ 1.8	1665/ 2.1
2004	116/ 0.4	1254/ 0.6	3514/ 0.9	3499/ 1.5	5809/ 1.4	5885/ 0.9	18098/ 1.8	1823/ 2.0
2005	150/ 0.4	1271/ 0.5	3439/ 0.9	3600/ 1.5	5885/ 1.4	4930/ 0.8	18730/ 1.8	2424/ 2.4
2006	216/ 0.5	1260/ 0.5	3303/ 0.8	3665/ 1.4	5793/ 1.3	4693/ 0.8	19731/ 1.8	2720/ 2.4
2007	275/ 0.5	1269/ 0.5	3928/ 0.9	3453/ 1.3	5945/ 1.3	4722/ 0.7	20943/ 1.8	3306/ 2.5
2008	383/ 0.6	1315/ 0.6	3807/ 0.9	3722/ 1.4	5288/ 1.2	4837/ 0.7	21707/ 1.8	3234/ 2.3
2009	277/ 0.5	1298/ 0.6	3555/ 0.8	3907/ 1.6	5186/ 1.2	4832/ 0.7	23342/ 1.9	2311/ 1.9
2010	227/ 0.3	1237/ 0.6	3554/ 0.8	3821/ 1.5	5612/ 1.2	4667/ 0.7	23614/ 1.9	2400/ 1.9
2011	270/ 0.3	1172/ 0.5	3454/ 0.8	3882/ 1.5	5277/ 1.1	4792/ 0.7	23287/ 1.8	2159/ 1.5
2012	289/ 0.3	1110/ 0.5	3408/ 0.8	3930/ 1.5	5387/ 1.1	4704/ 0.7	22471/ 1.7	2440/ 1.6
2013	336/ 0.3	1104/ 0.5	3276/ 0.8	3954/ 1.5	5418/ 1.1	5107/ 0.7	22276/ 1.6	2497/ 1.6
2014	386/ 0.3	1101/ 0.5	3303/ 0.7	3751/ 1.5	5741/ 1.1	4627/ 0.7	24176/ 1.8	3431/ 2.2
2015	434/ 0.3	1103/ 0.3	3158/ 0.7	3835/ 1.4	5802/ 1.1	4819/ 0.7	26650/ 2.0	4187/ 3.3
2016	547/ 0.3	1112/ 0,3	3399/ 0.7	3850/ 1.4	5879/ 1.1	5013/ 0.7	29183/ 2.1	4278/ 3.2
2017	571/ 0.3	1118/ 0.3	3569/ 0.8	3785/ 1.4	5879/ 1.0	5043/ 0.7	29130/ 2.0	4276/ 2.9
2018	628/ 0.3	1142/ 0.3	3590/ 0.7	3895/ 1.4	6073/ 1.0	5079/ 0.7	28435/ 1.9	5087/ 3.2
2019	747/ 0.4	1199/ 0.3	3671/ 0.8	3935/ 1.4	6610/ 1.1	5453/ 0.7	29206/ 1.9	5811/ 3.5

ANUL	Moldova	Irlanda	Austria	Finlanda	Suedia	Elveția	Australia	Ucraina
2020	769/ 0.4	1215/ 0.3	4094/ 0.9	4101/ 1.4	6879/ 1.1	6602/ 0.9	30633/ 2.0	6455/ 3.8
2021	914/ 0.3	1267/ 0.3	4196/ 0.9	3752/ 1.3	7582/ 1.2	6214/ 0.8	32718/ 2.0	5942/ 3.2
2022	1057/ 0.4	1208/ 0.3	3783/ 0.8	5089/ 1.7	8491/ 1.3	6241/ 0.8	32824/ 1.9	43983/ 33.5

Deși Concepția Reformei Militare din 2002 acorda o atenție deosebită controlului democratic asupra forțelor armate, în Legea cu privire la apărarea națională, aprobată de Parlamentul Republicii Moldova un an mai târziu, nu se specifică, practic, nimic despre importanța acestui control pentru dezvoltarea democratică a statului și a sistemului național de apărare.

Pe parcursul activității, inclusiv în calitate de ministru al apărării a Republicii Moldova în perioada 2009-2014, dar și ulterior, am menționat, cu mai multe ocazii, în presa națională și internațională, în cadrul diferitelor manifestări și dezbateri, despre lipsa investițiilor în sistemul de apărare al Republicii Moldova și am atras atenția asupra consecințelor ignorării investițiilor în domeniul de apărare. Am subliniat, de asemenea, că această atitudine a guvernelor față de sectorul apărării face ca statul să fie foarte vulnerabil în fața viitoarelor amenințări externe. Odată cu invazia Federației Ruse asupra Ucrainei, guvernul Republicii Moldova a început să acorde o atenție mai sporită forțelor armate și sectorului de apărare.

Potrivit Concepției, unul dintre principiile de bază ale construcției și colaborării forțelor armate cu structurile identice ale altor state trebuia să devină controlul democratic asupra forțelor armate. Acesta este documentul în care, pentru prima dată, se menționează implementarea controlului domeniului de apărare de către societatea civilă și se trasează principiile ce stau la baza acestui control: a) alegerea democratică a autorităților publice și răspunderea lor în fața poporului; b) delimitarea atribuțiilor autorităților publice în domeniul apărării naționale; c) reglementarea legislativă a organizării și funcționării forțelor armate; d) asistența juridică acordată autorităților civile la efectuarea controlului.

Deși Concepția Reformei Militare din 2002 acorda o atenție deosebită controlului democratic asupra forțelor armate, în Legea cu privire la apărarea națională, aprobată de Parlamentul Republicii Moldova un an mai târziu, nu se specifică, practic, nimic despre importanța acestui control pentru dezvoltarea democratică a statului și a sistemului național de apărare.

La 22 mai 2008, Parlamentul Republicii Moldova a adoptat Concepția securității naționale a Republicii Moldova, care a făcut o evaluare generală a mediului de securitate pe plan național și internațional, dar a și definit „scopul securității naționale, liniile directorii de bază pentru securitatea națională, valorile și principiile generale” (art. 1) ce urmau a fi protejate. În Concepția respectivă, la fel ca și în Concepția Reformei Militare din 2002, era încurajată participarea societății civile, a mass-mediei, a organizațiilor de apărare a drepturilor omului și organismelor internaționale relevante în monitorizarea activității structurilor de securitate și apărare. Unul dintre obiectivele procesului de reformare a sectorului securității naționale, conform acestui document strategic, trebuia să fie „înstituirea mecanismelor unui control civil eficient asupra forțelor armate și asupra întregului sector de securitate națională, precum și crearea unor instrumente adecvate de formare a bugetului sectorului securității naționale” (Concepția Securității Naționale a Republicii Moldova, 2008, art. 3). Cu toate acestea, în acea perioadă, implicarea societății civile în activitatea de control a forțelor armate, practic, nu exista.

La 15 iulie 2011, Parlamentul Republicii Moldova a aprobat Strategia Securității Naționale, în care se menționează că politica de apărare națională „se bazează pe principiul fundamental de asigurare a controlului democratic asupra forțelor armate prin promovarea transparenței și a responsabilității sistemului național de apărare în fața societății”. Conform prevederilor acestei strategii, unul dintre principalele obiective de conlucrare a Republicii Moldova cu NATO în cadrul Planului Individual de Acțiuni al Parteneriatului vizează „înstituirea mecanismelor unui control democratic autentic asupra sectorului de securitate națională” (Strategia Securității Naționale, 2011, art. 3.3).

La 19 iulie 2018, Parlamentul Republicii Moldova a aprobat Strategia Națională de Apărare și Planul de acțiuni privind implementarea Strategiei Naționale de Apărare pentru anii 2018-2022, care a intrat în vigoare la 3 august 2023. În acest document, este dată definiția controlului democratic asupra sistemului național de apărare, care însumează „o serie de mecanisme, proceduri, legi, standarde și tradiții, prin care se exercită autoritatea politică civilă (examinarea și supravegherea procesului decizional), de către

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

La 15 iulie 2011, Parlamentul Republicii Moldova a aprobat Strategia Securității Naționale, în care se menționează că politica de apărare națională „se bazează pe principiul fundamental de asigurare a controlului democratic asupra forțelor armate prin promovarea transparenței și a responsabilității sistemului național de apărare în fața societății”.

În Planul de implementare a strategiei se regăsește și un punct ce ține de consolidarea mecanismelor de conlucrare civil-militară, care se presupune a fi exercitată permanent inclusiv prin diverse proiecte și programe de asistență tehnică și financiară externă între Parlament, Guvern și alte autorități publice.

instituțiile împuternicite, asupra componentelor sistemului național de apărare” (Strategia Națională de Apărare și Planul de acțiuni privind implementarea Strategiei Naționale de Apărare pentru anii 2018-2022, 2018). Trebuie să menționăm că esența controlului asupra structurilor din domeniul de securitate și apărare nu constă doar în implementarea acestuia de către o putere civilă, care poate fi și autoritară sau chiar dictatorială, ci și în existența unui sistem democratic de control, care își are legitimitatea în urma alegerilor libere și acționează strict în conformitate cu Constituția și normele legale, fiind inclusiv pentru societatea civilă și mass-media.

Deși, în această strategie, se menționează expres că în implementarea ei se va ține cont de asigurarea controlului civil-democratic asupra forțelor destinate apărării naționale, de transparența decizională și de comunicarea strategică, în planul de implementare a acestei strategii se menționează doar despre aplicarea unor mecanisme de control parlamentar față de procesele de reformare a sistemului național de apărare. Acest control se presupune a fi implementat permanent de către Comisia de securitate națională, apărare și ordine publică, în limitele alocărilor bugetare, prin solicitarea de rapoarte și organizarea de audiențe ale instituțiilor cu responsabilități în procesele de reformare a sistemului național de apărare. În Planul de implementare a strategiei se regăsește și un punct ce ține de consolidarea mecanismelor de conlucrare civil-militară, care se presupune a fi exercitată permanent inclusiv prin diverse proiecte și programe de asistență tehnică și financiară externă între Parlament, Guvern și alte autorități publice.

La scurt timp după aprobarea Strategiei Naționale de Apărare și a Planului de acțiuni privind implementarea Strategiei Naționale de Apărare pentru anii 2018-2022, la propunerea Ministerului Apărării, Guvernul a aprobat Strategia Militară și Planul de acțiuni pentru implementarea Strategiei Militare pentru anii 2018-2022 (2018). Conform documentului, „prin controlul democratic al forțelor armate se subînțelege că toate deciziile privind politica de apărare și construcția forțelor armate sunt făcute în mod transparent, fiind controlate de autorități civile, alese sau numite în mod democratic”, iar „respectarea principiului controlului democratic al forțelor armate reprezintă ideea de bază care legitimează acțiunile întreprinse de autoritățile statului, prin intermediul forțelor armate, pentru apărarea militară

a Republicii Moldova” (Secț. 2, art. 18). Deși Strategia Militară stabilește controlul democratic al forțelor armate ca idee de bază ce limitează acțiunile statului în domeniul militar, acest document nu prevede niciun obiectiv specific din perspectiva controlului civil democratic, iar în planul de implementare a acestei Strategii, nicio activitate nu este dedicată domeniului în cauză. De asemenea, în acest document, ca și în multe altele, rolul și importanța societății civile și a mass-mediei în implementarea controlului civil-democratic asupra forțelor armate nu sunt menționate.

Ca răspuns la schimbările dramatice din mediul de securitate global și regional impuse în special de invazia Federației Ruse asupra Ucrainei, la 29 noiembrie 2022, Maia Sandu, președinta Republicii Moldova, a constituit o Comisie împuternicită de a „efectua analiza comprehensivă a sectorului de securitate” și de a „elabora proiectul Strategiei Securității Naționale a Republicii Moldova” (Decretul Președintelui Republicii Moldova, nr. 721, 2022). În componența Comisiei au fost incluși majoritatea membrilor cabinetului de miniștri, consilieri ai președintelui și reprezentanți ai societății civile (lb.). Procesul de elaborare a Strategiei de Securitate Națională a fost unul transparent, inclusiv cu implicarea partenerilor de dezvoltare.

La 15 decembrie 2023, după o serie de consultări publice, Strategia Securității Naționale a fost aprobată de către Parlamentul Republicii Moldova. Strategia reprezintă un document valabil pentru perioada actuală și unicul document strategic de la proclamarea independenței Republicii Moldova în care Federația Rusă este menționată tranșant în calitate de pericol la adresa securității naționale (art. 13.1). Strategia, de asemenea, specifică faptul că războiul din Ucraina afectează cel mai mult securitatea națională, inclusiv domeniile economic, financiar, energetic și al ordinii publice. Conform documentului, acțiunile ostile la adresa Republicii Moldova din partea Federației Ruse vor continua și pe viitor, ceea ce înseamnă că urmează să ne aflăm în condițiile unui război hibrid de lungă durată și de înaltă intensitate. Documentul respectiv atrage o atenție deosebită asupra luptei cu corupția, fortificării sectorului de securitate și apărare și soluționării conflictului transnistrean (cap. IV, art. 19.4).

Noua Strategie de Securitate Națională trasează trei obiective esențiale: a) protejarea și garantarea siguranței tuturor cetățenilor;

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Strategia Securității Naționale reprezintă un document valabil pentru perioada actuală și unicul document strategic de la proclamarea independenței Republicii Moldova în care Federația Rusă este menționată tranșant în calitate de pericol la adresa securității naționale.

Pentru a realiza Viziunea președintelui Republicii Moldova, care este o componentă a strategiei, se va acorda atenție „întăririi controlului civil asupra întregului sistem de securitate”.

b) crearea unui stat puternic și respectat; c) aderarea la UE, unde pacea este garantată. Conform declarațiilor președintei Maia Sandu, „pentru a îndeplini aceste obiective, se va acționa pe câteva direcții: sporirea investițiilor și întărirea sectorului de apărare și securitate; progresarea graduală pe calea soluționării conflictului transnistrean; vor fi dezvoltate parteneriate de securitate cu cele mai dezvoltate și prospere țări democratice ale lumii; va fi intensificată lupta de combatere a corupției și vor fi create instituții puternice care să aplice legea; Republica Moldova va contribui la securitatea regională și internațională” (președinta Maia Sandu, 2023).

Despre necesitatea implementării controlului asupra structurilor de securitate și apărare, în noua Strategie de Securitate Națională acest aspect este menționat o singură dată. Pentru a realiza Viziunea președintelui Republicii Moldova, care este o componentă a strategiei, se va acorda atenție „întăririi controlului civil asupra întregului sistem de securitate”. Din punctul meu de vedere, folosirea sintagmei „control civil” în locul termenilor „control civil-democratic” sau „control democratic” diminuează esențial importanța controlului exercitat de către societate asupra structurilor din domeniul de apărare și securitate și ar putea contribui la politizarea excesivă a acestuia.

În aceeași zi cu aprobarea de către Parlament a Strategiei de Securitate Națională, Guvernul Republicii Moldova a extins pe încă un an implementarea Planului Individual de Acțiuni al Parteneriatului Republica Moldova – NATO pentru anii 2022-2023, aprobat inițial în ianuarie 2022 (Planul Individual de Acțiuni al Parteneriatului Republica Moldova – NATO pentru anii 2022-2023, 2022). În acest document de bază al cooperării cu NATO, Republica Moldova consideră *controlul democratic* (nu controlul civil) al forțelor armate ca fiind esențial pentru o *societate democratică* și un element indispensabil pentru stabilitate și securitate (Cap. I, art. 1.5). De asemenea, se menționează ideea consolidării rolului *controlului democratic* al forțelor armate, ceea ce va contribui la buna guvernare, precum și la garantarea și asigurarea securității, inclusiv a securității militare, a cetățenilor (Ib.). Republica Moldova se angajează să sporească rolul Parlamentului și al comisiilor de profil în supravegherea sectorului de securitate și apărare, consolidarea rolului civililor în procesul de luare a deciziilor la toate nivelurile, implementarea standardelor democratice în procesul

de restructurare, implicarea societății civile în elaborarea politicilor din domeniu etc. (Ib.).

Analizând Strategia Națională de Dezvoltare „Moldova Europeană 2030”, Programul de Guvernare al guvernelor Natalia Gavrilița și Dorin Recean, Planul național de dezvoltare 2023-2025, dar și noua Strategie de Securitate Națională, putem constata că niciunul dintre aceste documente nu se referă distinct la necesitatea implementării unui *control civil democratic* riguros al structurilor din sectorul național de securitate și apărare și la instrumentele necesare acestui proces. În condițiile actuale, de luptă cu fenomenul corupției și de sporire a alocărilor financiare către sectorul de securitate și apărare, apreciez că Strategia de Securitate Națională a ratat să transmită societății un semnal puternic nu doar despre pericolele și amenințările la adresa securității naționale sau necesitatea dezvoltării structurilor ce asigură securitatea și apărarea națională, ci și despre intenția autorităților actuale de a le menține sub *control civil democratic*, lucru nu mai puțin important decât primele două aspecte.

CONCLUZII

Unii experți în domeniu consideră că Republica Moldova se confruntă cu câteva deficiențe majore sistemice ale sectorului de securitate și apărare, care, în consecință, au contribuit la apariția și evoluția majorității problemelor actuale din domeniile social, economic, informațional, militar etc. În opinia acestora, excluderea instrumentului militar din actul strategic de guvernare este principala cauză a majorității problemelor statului nu doar în domeniul de securitate și apărare, ci chiar a contribuit la „*ratarea oportunității de promovare a culturii de securitate la nivelul elitelor politice și societății per ansamblu, deficiență accentuată recent de situația regională de securitate*” (Tinevski, 2023, p. 2). În aceste condiții, majorarea, în ultimii ani, de către Republica Moldova, a alocărilor bugetare pentru apărare, ca urmare a invaziei Federației Ruse asupra Ucrainei, este un lucru benefic și foarte necesar, însă sunt necesare și alte măsuri sistemice, care ar produce efecte și beneficii strategice de lungă durată (Analiză, 2024).

În urma adoptării Strategiei de Securitate Națională, a fost inițiat procesul de revizuire a Strategiei Naționale de Apărare. Reprezentanții

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Majorarea, în ultimii ani, de către Republica Moldova, a alocărilor bugetare pentru apărare, ca urmare a invaziei Federației Ruse asupra Ucrainei, este un lucru benefic și foarte necesar, însă sunt necesare și alte măsuri sistemice, care ar produce efecte și beneficii strategice de lungă durată.

În contextul aspirațiilor Republicii Moldova de aderare la Uniunea Europeană și al situației de securitate regională, este necesară reevaluarea relațiilor civil-militare și a modului de exercitare a controlului civil democratic asupra forțelor armate pentru asigurarea transparenței instituționale și sporirea încrederii populației nu doar față de armată, ci și față de guvernare.

societății civile, ai mediului academic și științific lipsesc din componența acestei comisii și nu mai sunt incluși în procesul de elaborare a politicilor în domeniul de apărare. În componența Comisiei pentru elaborarea Strategiei Naționale de Apărare a Republicii Moldova sunt doar reprezentanți ai instituțiilor statale, majoritatea fiind nominalizați în funcțiile sale pe criterii politice. Rolul structurilor asociative de experți în domeniul securității și apărării naționale și internaționale se reduce la acordarea asistenței în caz de necesitate.

În acest context, se creează impresia că autoritățile statale, chiar dacă, la un anumit moment, sunt reprezentate de un partid cu aspirații europene, care este mult mai deschis față de posibilitatea de implicare a societății civile și a mass-mediei în elaborarea politicilor statale, pe subiectul *controlului civil democrat* al forțelor armate, la fel ca și toate guvernarile precedente, de fapt, mai mult simulează implementarea unui proces transparent și inclusiv. Acest fapt, în viitor, ar putea eroda încrederea cetățenilor nu doar în forțele armate, ci și în procesul de integrare europeană și democratizare a Republicii Moldova.

Putem conchide, prin sublinierea următoarelor aspecte:

❖ *Controlul civil democratic* eficient al sectorului de securitate și apărare, inclusiv al forțelor armate, este o necesitate vitală pentru asigurarea dezvoltării democratice a oricărui stat, asigurării securității naționale și a prosperității poporului.

❖ Datorită aspirațiilor de dezvoltare democratică și cooperării cu NATO și cu partenerii strategici euroatlantici de dezvoltare, imperativul *controlului civil democratic* al forțelor armate se regăsește în majoritatea documentelor strategice ale Republicii Moldova.

❖ Cu toate acestea, în Republica Moldova încă nu a fost creat un sistem veritabil de *control civil democratic* al forțelor armate, exercitarea acestuia fiind mai mult implementată permanent printr-un mix de abordări de *control civil*, exercitat de exponenții partidului de guvernare și de unii reprezentanți ai societății civile, loiali acestora.

❖ În contextul aspirațiilor Republicii Moldova de aderare la Uniunea Europeană și al situației de securitate regională, este necesară reevaluarea *relațiilor civil-militare* și a modului de exercitare a *controlului civil democratic* asupra forțelor armate pentru asigurarea transparenței instituționale și sporirea încrederii populației nu doar față de armată, ci și față de guvernare. Eficientizarea *controlului civil*

democratic va contribui la sporirea securității naționale și va apropia Republica Moldova de comunitatea europeană.

Nu în ultimul rând, trebuie subliniat că, pentru dezvoltarea unui sistem eficient de *control civil democrat* asupra forțelor armate, nu ne putem baza doar pe experiența și specialiștii statelor cu democrații experimentate, ci este necesar să fie implicați mai mulți specialiști militari și civili, reprezentanți ai sectorului asociativ și din mass-media autohtonă.

BIBLIOGRAFIE:

1. Abrahamsson, B. (1972). *Military Professionalization and Political Power*. Beverly Hills (Calif.): Sage Publications, ISBN 978-0803901384.
2. Albu, N., (2020). *Controlul democratic asupra sectorului de securitate: cine pe cine supraveghează?* În *Studii naționale de securitate*, Revistă științifico-practică, nr. 1, ISSN 2587-3822, pp. 28-52.
3. Analiză (2024): *Deficiențele strategice în sectorul de securitate și apărare al Republicii Moldova*, https://tvrmdova.md/article/6dd3c9c7bd2c295b/analiza-deficiențele-strategice-in-sectorul-de-securitate-si-aparare-al-republicii-moldova.html?fbclid=IwAR1FkDSI2B8yNqmtel1UsBAJOzr3VXdOxHShn0AeX_IdDjOkXGjM60ySb0fw, accesat la 17 martie 2024.
4. Burk, J., Janowitz, M. (1993). *The Origins of Sociological Research on Armed Forces and Society*. În *Armed Forces & Society*, vol. 19, nr. 2, ISSN 0095-327X, pp. 167-185.
5. Buzan, B. (2000). *Popoarele, statele și teama: o agendă pentru studii de securitate internațională în epoca de după Războiul Rece*. Ed. a II-a. Chișinău: Cartier, ISBN 9975-79-046-1.
6. Chirtoacă, N. (2005). *Tranziția spre Democrație și Reforma Sectorului de Securitate în Moldova*. În *Moldova pe calea democrației și stabilității: din spațiul post-sovietic în lumea valorilor democratice*. Chișinău: Cartier, ISBN 9975-79-377-0, pp. 51-70.
7. Ciobanu, V.N. (2011). *Organizarea instituției militare a Republicii Moldova (1990–2011)*. Chișinău: Bons Offices, ISBN 978-9975-80-506-3.
8. Constituția Republicii Moldova (1994), În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 1 din 12.08.1994, art. 5.
9. Croissant, A., Kuehn, D. (2017). Eds. *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies: Democratic Control and Military Effectiveness in Comparative Perspectives*. Ed. I. Cham: Springer, ISBN 978-3-319-53188-5.
10. Decretul Președintelui Republicii Moldova nr. 721-IX din 29.11.2022 privind constituirea Comisiei pentru elaborarea Strategiei Securității Naționale a Republicii Moldova. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 385-391 din 02.12.2022.

11. Enicov, V. (2006). *Consiliul Suprem de Securitate în Sistemul de Asigurare a Securității Naționale*. În *Consiliul Securității Naționale în procesul de luare a deciziilor. Analiză comparată: Republica Moldova, România și Ucraina*, Chișinău: Cartier, ISBN 978-9975-79-006-2, pp. 46-57.
12. Fluri, Ph., Johnsson, A.B., Born, H. (2003). *Parliamentary oversight of the security sector: Principles, mechanisms and practices*. Ed. a III-a. Lausanne: Presses Centrales Lausanne S.A.
13. Huntington, S.P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of the Civil-Military Relations*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, ISBN 0-674-81736-2.
14. Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 961 din 03.10.2018 cu privire la aprobarea Strategiei Militare și a Planului de acțiuni pentru implementarea acesteia pentru anii 2018-2022. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 410-415 din 02.11.2018, art. 1110.
15. Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 26 din 19.01.2022 cu privire la aprobarea Planului Individual de Acțiuni al Parteneriatului Republica Moldova-NATO pentru anii 2022-2023. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 40-44 din 11.02.2022, art. 83.
16. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 445 din 05.05.1995 cu privire la aprobarea Concepției securității naționale a Republicii Moldova și la formarea Consiliului coordonator pentru elaborarea proiectelor de legi și a altor acte normative care vor reglementa construcția, pregătirea și folosirea Forțelor. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 35 din 29.06.1995, art. 399.
17. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 1315 din 26.07.2002 cu privire la aprobarea Concepției reformei militare. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 117 din 15.08.2002, art. 975.
18. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 153 din 15.07.2011 cu privire la Strategia Securității Naționale a Republicii Moldova. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 170-175 din 14.10.2011, art. 499.
19. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 134 din 19.07.2018 pentru aprobarea Strategiei Naționale de Apărare și a Planului de acțiuni privind implementarea Strategiei Naționale de Apărare pentru anii 2018-2022. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 285-294 din 03.08.2018, art. 441.
20. Irina, I. (2015). *Conceptualizarea relațiilor civil-militare, suport al proceselor de instituționalizare*. În *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, pp. 221-226.
21. Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. New York: The Free Press of Glencoe Collier-Macmillan Ltd., ISBN 978-0-02-916170-8.

22. Legea nr. 112 din 22.05.2008 pentru aprobarea Concepției securității naționale a Republicii Moldova. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 97-98 din 03.06.2008, art. 357.
23. Legea nr. 315 din 17.11.2022 privind aprobarea Strategiei naționale de dezvoltare „Moldova Europeană 2030”. În *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 409-410 din 21.12.2022, art. 758.
24. Machiavelli, N. (1994). *Principele*. București: Editura Minerva, ISBN 973-21-0412-0.
25. Manolache, C., Coropcean, I. (2008). *Organismul militar al statului: abordare metodologică a cercetării*. În *Studia Universitatis Moldaviae*. Ser. Științe Sociale, nr. 4 (14), ISSN 1814-3199, pp. 237-242.
26. Marinuța, V. (2023). *Controlul civil democratic al forțelor armate în contextul asigurării securității naționale a Republicii Moldova*, <https://www.geopolitic.ro/2023/05/controlul-civil-democratic-al-fortelor-armate-contextul-asigurarii-securitatii-naționale-republicii-moldova/>, accesat la 22 martie 2024.
27. Marinuța, V. (2013). *Relațiile civil-militare în contextul edificării statului de drept: abordare politologică*. Chișinău: Academia Militară a Forțelor Armate „Alexandru cel Bun”, ISBN 978-9975-4265-2-7.
28. Marinuța, V., Manolache, C. (2011). *Problematika relațiilor civil-militare în gândirea științifică mondială*. În *Revista Militară. Studii de securitate și apărare*, ISSN 1857-405X, nr. 1(5), pp. 33-39.
29. Mocanu, D.L. (2020). *Relațiile civil-militare și controlul politic (civil) asupra instituției armatei în societățile contemporane*. În *Infosfera*. Revista de studii de securitate și Informații pentru Apărare, nr. XII, ISSN 2065-3395, nr. 2, pp. 76-82.
30. Năstase, G.I., Nicolae, M.M. (2006). *Provocări ale mileniului III: elemente ale reformei armatei și ale reconversiei industriei de apărare*. București: Societatea Scriitorilor Militari, ISBN 978-973-32-8941-04-5.
31. Președinta Maia Sandu a prezentat proiectul Strategiei Securității Naționale, <https://presedinte.md/rom/presa/presedinta-maia-sandu-a-prezenta-proiectul-strategiei-securitatii-naționale>, accesat la 2 februarie 2024.
32. Staack, M. (2018). *Russia, the European Union and NATO: Is a “new normal” possible?* Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich, ISBN 9783847421771.
33. Tinevschi, I. (2023). *Deficiențele strategice în sectorul de securitate și apărare al Republicii Moldova: lecții de însușit*. Platforma pentru Inițiative de Securitate și Apărare: Chișinău.
34. Zulean, M. (2007). *Civil-Military Cultural Gap in Romania*. În Caforio, G. (Ed.). *Cultural Differences between the Military and Parent Society in Democratic Countries (Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development*, vol. 4). Emerald Group Publishing Limited, Leeds, ISBN 978-0444-53024-0, pp. 275-278.

